

BAKİ UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

No 1

Humanitar elmlər seriyası

2010

MƏRKƏZİ ASİYANIN TÜRK DÖVLƏTLƏRİ DÜNYA DÖVLƏTLƏRİNİN MARAQLARI SİSTEMİNĐƏ (XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəlləri)

Məqalə Universitetdaxili 50+50 grant layihəsi çərçivəsində hazırlanaraq çap olunmaq üçün təqdim olunub

S.F.RUİNTƏN
Bakı Dövlət Universiteti
seva6611@rambler.ru

XX əsrin 80-ci illərinin sonu – 90-ci illərin əvvəllərində dünya sosializm sisteminin dağılması, SSRİ-nin süqutu ilə dünyada yeni geosiyasi boşluqlar yarandı. Dünyanın güclü dövlətləri bu geosiyasi boşluqlarda nüfuz uğrunda mübarizəyə başladılar. Bu geosiyası boşluqlar sırasında dünya politoloqları tərəfindən "Avrasiya Balkanları" adlandırılan Mərkəzi Asiya regionu özünəməxsus yer tuturdu.

Mərkəzi Asiya regionu tarix boyu bir çox dövlətlərin, müasir dövrdə isə xüsusi Rəsədiyyət, İran, Çin, Türkiyə və onun vasitəsilə regionda öz mənafelərini təmin etmək istəyən ABŞ və digər Avropa dövlətlərinin maraqlarının toqquşduğu siyaset meydanına çevrilmişdir. Ümumiyyətlə, gizli deyil ki, Mərkəzi Asiya regionunda geopolitik mübarizə daha çox regionun enerji daşıyıcılarının nəqli marşrutları ətrafında gedir. Qərb dövlətləri bu marşrutların Rəsədiyyət, İran və İrlandan yan keçərək çökilməsinin tərəfdarıdır. 1991-ci ildən bir neçə belə layihənin işlənməsinə baxmayaraq, əsas hadisələr Qafqaz regionunda cərəyan etmişdir (10). Belə ki, müstəqilliklərinin ilk illərində, xüsusilə 1991 - 1993-cü illərə. Qərb dövlətləri və qonşu dövlətlər tərəfindən regiona zəif maraq özünü göstərirdi. ABŞ bölgədə öz maraqlarını yalnız Mərkəzi Asiya dövlətlərində demokratiyanın inkişafına və insan hüquqlarının qorunmasına yardımla möhdudlaşdırılmışdı. Mərkəzi Asiya regionu həmçinin Rəsədiyyət və xarici siyaset maraqlarından kənardır qalmışdı. Yalnız Türkiyə Qərbi Mərkəzi Asiya dövlətləri arasında vasitəçi rolunu yerinə yetirməyə maraqlı olduğunu bildirirdi.

Bir qədər sonra isə, daha dəqiq desək 1999-cu ildən, dünyada cərəyan edən hadisələrin təsiri ilə (Kosovo böhrəni, Çeçenistanda hərbi əməliyyatlar, Əfqanistanda taliblərin xüsusi fəallığı, daha sonra 2001-ci ilin 11 sentyabr hadisələri, ümumdünya terroru qarşı mübarizə kampaniyası və s.) Mərkəzi Asiyaya maraq artı və regionda nüfuz uğrunda mübarizə prioritet istiqamətlərdən birinə çevrildi. Bütün bunlar isə dünya dövlətlərinin diqqətinin yenidən Mərkəzi Asiya regionuna yönəlməsinə səbəb oldu.

ABŞ. İlk növbədə qeyd edilməlidir ki, XX əsrin 90-ci illərindən ABŞ dövləti milli maraqlarının təmin edilməsi məsələsində artıq dövlətlərarası ideoloji ziddiy-

yətlər baxımından deyil, yeni şəraitə uyğun olaraq dünyanın geostrateji reallıqları baxımından hərəkət edir. Həmçinin başlıca məqsədlərinin həyata keçirilməsi zamanı müəyyən hallarda müxtəlif nəzəriyyələrin də irəli sürüldüyüünün şahidi oluruq (12; 14; 20). ABŞ nəzəriyyəçilərinin iddialarına görə, Mərkəzi Asiya regionunda ABŞ-in əsas məqsədi regionda nüvə silahı probleminin aradan qaldırılması (Qazaxıstan, İran), Orta Asyanın narkoticarət mərkəzinə çərilənməsinin (Əfqanıstan), İslam ekstremizminin yayılmasının (İran), millətlərarası konfliktlərin genişlənməsinin qarşısının alınmasıdır. İkinci məqsəd - Amerikanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. Dünya-nın ən böyük enerji istehlakçısı olan ABŞ enerji tədarükü mənbələrini bir qədər dəyişmək istəyirdi. Belə ki, Xəzər dənizinin enerji ehtiyatlarının əldə edilməsi ABŞ-in Səudiyyə Ərəbistəni və İraqdan neft və qaz asılılığını azaldardı. Üçüncüüsü, ABŞ region dövlətlərinin iqtisadi inkişafında maraqlıdır. Əks halda kasıbığın səviyyəsinin artması və korrupsiya yeni təhlükə mənbələrinin meydana çıxmasına səbəb ola bilər. ABŞ bu prinsipləri Rusiya ilə mövcud əlaqələrinə zərər gətirmədən həyata keçirmək niyyətindədir (7).

Rusiya. SSRİ-nin dağılmasından sonrakı ilk illərdə Rusyanın başı özünün daxili problemlərinə qarışmışdı. Bunun mənətiqi nəticəsi olaraq regionda digər dövlətlər üstünlük qazanmağa başladılar. Bir qədər sonra isə özünün daxili problemləri nisbətən azalan Rusiya yenidən bölgəyə xüsusi diqqət yetirməyə başladı. Rusiya burada region dövlətləri ilə həm ikitərəfli (məsələn, Qırğızıstanın Kant şəhərində hərbi baza yaradıldı), həm də çoxtərəfli (Kollektiv Təhlükəsizlik Əməkdaşlığı Müqaviləsi (indi Təşkilatı), Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı və s.) əməkdaşlıq yolu ilə möhkəmlənməyə can atır. Rusiya eyni zamanda regionda yaşayan rus əhalinin yardımından istifadə edir (10; 17).

Qeyd etmək lazımdır ki, Rusyanın Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə iqtisadi əməkdaşlığında həmin dövlətlərin tranzit potensialından effektiv istifadə edilməsi prioritet istiqamətlərdən biridir. Daxili və dünya bazarlarının neft və qazla təminatını həyata keçirmək üçün Rusiya iki istiqamətdə iş aparır: yeni kəmərlərin çəkilişi və artıq mövcud olan kəmərlərin rekonstruksiyası. Lakin həm Rusiya, həm də Mərkəzi Asiya dövlətlərinin neft-qaz kompaniyalarının milli iqtisadiyyatların kompleks inkişafına bir o qədər də maraq göstərməmələri onlar arasındaki münasibətlərdə müəyyən problemlər yaradır.

Ümumilikdə, belə müləhizələr də mövcuddur ki, regionda ABŞ-in və Rusyanın maraqlarını bir-birinə qarşı qoymaq və bundan faydalana maşa çalışmaq Mərkəzi Asiya dövlətləri üçün arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxara bilər və bu baxımdan məqsədə uyğun deyil. Belə ki, həm ABŞ-in, həm də Rusyanın ümumi təhlükəsizlik məsələlərində mənafeləri üst-üstə düşür. Bunlar: narkobizneslə mübarizə və İslam fundamentalizminin yayılmasının qarşısının alınması məsələləridir. ABŞ-in keçmiş dövlət katibi Kondaliza Raysın bu sözlərini xatırlamaq yerinə düşər ki, ABŞ-in təhlükəsizliyinə güclü Rusiya daha az hədədir, nəinki zəif və qeyri-ardicil Rusiya (13). Bu baxımdan, Mərkəzi Asiya dövlətləri hər iki dövlətlə konstruktiv və ardıcıl münasibətlər qurmalarıdır. Belə münasibətləri isə onlar yalnız birgə söyləri və xarici siyaset fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi nəticəsində həyata keçirə bilərlər. Region dövlətlərinin müxtəlif istiqamətli xarici siyaset yeritmələri region daxilində qarşıdurmaya gətirib çıxara bilər.

Çin. XX əsrin sonlarında dünyada baş verən dəyişikliklər fonunda özünün

dünya proseslerində yeri və rolunu nəzərdən keçirən Çin dövlətinin də xarici siyaset prinsiplərində gözəçarpacaq inkişaf və dəyişikliklər özünü göstərir. Çinlilər müasir dövrü passiv xarici siyasətdən aktiv xarici siyasetə keçid dövrü kimi qiymətləndirirlər. Çin dövləti yeni dövrdə özü üçün yeni prioritet istiqamətlər müəyyən etmişdir. Bunlar: sərhəd rayonlarında stabillik, dünya üçün "Çin təhlükəsi" imicindən əl çəkmək, beynəlxalq münasibətlərdə konstruktiv mövqə və s.-dir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, "dine yanaşı yaşamaq prinsipi" Çin Xalq Respublikasının xarici siyaset fəaliyyətinin nəzəri əsası olaraq qalmaqdadır. Çin dünyada ABŞ-dan sonra ikinci neft-qaz istehlakçısıdır. Bu baxımdan onun marağı ABŞ-in müxtəlis enerji tədarükü mənbələri ilə əlaqə yaratmaq marağı ilə üst-üstə düşür. İlk növbədə Çin Xəzər nefti və türkmen qazının əldə olunmasında maraqlıdır. Çin alimlərinin fikirlərinə görə, bu regiondan keçəcək neft və qaz kəmərləri ən qısa və ən təhlükəsiz kəmərlərdir. ABŞ-in Mərkəzi Asiya regionunda daimi iştirakı və onun dünya hegemonluğu Çinin maraqlarına ziddir. Çin dünyanın çoxqütülü olmasının tərəfdarıdır. Çində belə hesab edirlər ki, ABŞ-in hegemonluğu Çin Xalq Respublikasının milli təhlükəsizliyinə hədədir. Belə ki, ABŞ-in Mərkəzi Asiyada nüfuzunun artması nəticəsində hər vəchə region dövlətlərində öz nüfuzunu möhkəmlətməyə çalışan Çin dövlətinə burada özünün strateji planlarını tam həyata keçirməyə mane olur (19).

SSRİ-nin dağılıması ilə Rusyanın mövqeyinin zəifləməsi və eyni zamanda regionun Rusyanın diqqətindən kənarda qalması burada nüfuz uğrunda mübarizənin iştirakçılarından olan Çinin müəyyən üstünlük'lər qazanmasına imkan yaratdı. XXI əsrin əvvəllərində isə ABŞ və NATO-nun regiona marağının artması bölgədə Rusiya-Çin ittifaqının yaranmasına gətirib çıxartdı. Belə fikir mövcuddur ki, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı (ŞOS) Çinin regionda nüfuzunun möhkəmlənməsində mühüm rola malik olmuşdur. Bunu Çin ekspertləri də inkar etmirlər. Onlardan bəzilərinin fikirlərinə görə, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı Çin Xalq Respublikasına imkan verir ki, o, regionda baş verən prosesləri kənar müşahidəçi kimi izləməklə qalmışın, əksinə Mərkəzi Asiyada regional təhlükəsizliyin göləcək sisteminin yaradılması prosesinin fəal qurucularından biri olsun (16).

Türkiyə. Soyuq müharibənin başa çatması və dünya sosializm sisteminin ifası ilə artıq Türkiyənin NATO-nun cənub boyu sərhədlərini qoruyan antikommunist qala kimi əvvəlki əhəmiyyətini itirdiyi iddiaları eşidilməyə başlamışdı. Lakin keçmiş Sovetlər birliliyi məkanında müstəqillik əldə etmiş dövlətlərdən beşinin türk dövləti olması Türkiyə üçün yeni imkanlar açdı (5, 33). Mövəud müddəaların əksinə olaraq, qərb tədqiqatçıları və alimləri də Türkiyəni "yeni düzənlənən dünyadan geopolitik mərkəzi" kimi qiymətləndirməyə başladılar. Ümumilikdə, Qərb mətbuatı Türkiyənin dəyişən dünyada böyük regional gücləçəyini vurğulayırdılar (3, 100).

Yeni müstəqil türk dövlətləri ilə Türkiyə arasındaki etnik, mədəni və psixoloji yaxınlıq bu dövlətlərin Türkiyəni özüñü təbii müttəfiq olaraq qəbul etməsinə vasitəçi olurdu. Türkiyə yeni türk dövlətlərinin müstəqilliyini tanıyan, onlarla diplomatik münasibətlər quran ilk dövlət oldu.

Bundan başqa, 1992-ci ilin əvvəllərində keçmiş SSRİ-nin türk respublikaları ilə münasibətləri nizamlamaq məqsədilə Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyi yanında Xüsusi İdarə yaradıldı. Əsas məqsəd: türk dövlətləri ilə iqtisadi, elmi və mədəni sahələrdə fəaliyyətləri əlaqələndirmək, ilk növbədə isə türk dövlətlərinin dövlətin idarə olunması və diplomatiya sahəsində Türkiyənin təcrübəsindən yararlanmasına imkan yarat-

maq idi. Türkiyə Respublikasının Xarici İşlər naziri Hikmət Çətin qeyd edirdi ki, Türkiyə türk dövlətlərinə müxtəlif yardım göstərəcəkdir. Lakin bunu heç də nüfuz uğrunda yarışda iştirak kimi qiymətləndirmək olmaz (5, 38). Lakin bu yaxınlaşma regionda marağı olan digər dövlətlər tərəfindən heç də birmənalı qəbul olunmadı. Türk dövlətləri arasında hər hansı formada əməkdaşlığın dini, etnik təsəssübkeşlikdən irəli gəldiyi, “pantürkizm”, “turancılıq”, “böyük türk millətçiliyi” olduğu barədə ittihamlar irəli sürülməyə başlandı. Nəticədə, bəhs olunan dövrə Türkiyə ilə Mərkəzi Asyanın türk dövlətləri arasında münasibətlərin müəyyən mərhələlərində müxtəlif səviyyələrdə narazılıqlar yaranmağa və ittihamlar irəli sürülməyə başlandı (18).

İran dövləti Mərkəzi Asyanın yeni müstəqillik qazanmış dövlətlərində maraqlarını eyni zamanda özünün şimal sərhədlərində sakitliyin qorunub saxlanmasın təminatı üçün zəruri olduğu fikri ilə əsaslandırmağa çalışır. İranın Mərkəzi Asiya regionunda iştirakını şərtləndirirən, onun xeyrinə olan bir sıra amillər mövcuddur ki, bunlara misal olaraq, Mərkəzi Asiya dövlətlərinin, ilk növbədə isə Tacikistanın irandilli əhalisi ilə tarixi, mədəni və dil yaxınlığını, beynəlxalq İslam təşkilatlarında İranın güclü mövqeyə malik olmasını, neft və qaz yataqlarının işlənməsi sahəsində təcrübəsinə və s.-ni göstərmək olar. Bunlarla yanaşı, İranın mövqeyini zəiflədən amillər də mövcuddur: müsəlman ölkələri arasında dünya liderliyi iddiası; xarici siyasetinin (həmişə olmasa da, əsasən) İslam ideologiyasına tabe olması; ABŞ-a münasibətdə düşmən mövqeyi; zəif iqtisadi gücü malik olması və s.

Həmçinin İranla region dövlətləri arasında ziddiyətlər də mövcuddur. Məsələn, Mərkəzi Asiyada həyata keçirilən iqtisadi layihələrdə liderlik məsələsində Türkiyə ilə rəqabət; Özbəkistanda yaşayan irandilli əhalinin taleyi ilə bağlı məsələdə Özbəkistanla ziddiyət; Mərkəzi Asiya dövlətlərinin inkişafında İslamin yeri məsələsi və s. Dünya dövlətləri ilə münasibətlərdən danışarkən ABŞ və Avropa dövlətləri ilə İran arasında nüvə təhlükəsizliyi, region dövlətlərində radikal İslamin yayılması, neft kəmərləri marşrutları məsələsi və bir sıra digər məsələlərdə kəskin ziddiyətlərin mövcudluğunu da unutmaq olmaz. XX əsrin sonlarında İranın Mərkəzi Asyanın türk dövlətləri ilə münasibətlərini nəzərdən keçirərkən yalnız Türkmenistanla münasibətlərin bir qədər seçildiyini görmək mümkündür. Digər dövlətlərə gəlinə isə münasibətlər fəallığı ilə çox da seçiləyibdir (19).

Qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ-nin dağılıması ilə Mərkəzi Asiyada müstəqillik əldə etmiş dövlətlər özləri də beynəlxalq münasibətlər sistemində öz yerlərini müəyyənləşdirərkən üç müxtəlif istiqamət qarşısında qalmışdır. Bunlar:

- Mərkəzi Asiya dövlətlərinin keçmiş Sovet İttifaqı çərçivəsində birliyini və gələcəkdə onların Rusiya ilə əməkdaşlığını nəzərdə tutan *Rusiya istiqaməti*;
- xalqlarının mədəni və etnik ümumiliyi əsasında birliyi nəzərdə tutan *regional (Mərkəzi Asiya) istiqamət*;
- Mərkəzi Asiya dövlətlərinin geniş xarici siyaset fəaliyyəti seçimini və onların dönyanın digər dövlətləri və regionları ilə münasibətlərini nəzərdə tutan *Xarici istiqamət*.

İlk vaxtlarda müstəqillik ab-havasını yeni yaşamağa başlayan region dövlətlərinin əksəriyyəti Rusyanın özünün də başının öz daxili problemlərinə qarışması nəticəsində Rusiya istiqamətindən imtina etdilər.

Mərkəzi Asiya regional birliyi ideyası da özünü doğrultmadı. Belə ki, region dövlətlərinin bu birlikdə yeri və rolü məsələlərinin müəyyənləşdirilməsində kəskin

fikir ayrılığı özünü gösterdi. Xarici istiqamət isə hər bir dövlətin özünün maraqlarından çıxış edərək müstəqil şəkildə xarici siyaset prioritətlərinin müəyyənləşdirilməsi mümkündüyü baxımdan dünya siyasətinə integrasiya yolunda ilk addımlarını atan Mərkəzi Asiya dövlətləri üçün daha cəlbedici görünürdü və onlar bu istiqamətə üstünlük verirdilər. Bəzi dövlətlər xalqlarının dini-mənəvi ümumiliklərinə əsaslanaraq İslam dövlətləri ilə əməkdaşlığı ön plana cəkir, digərləri Sakit okean regionu ölkələrinin iqtisadi inkişaf və nailiyyətlərini daha cəlbedici hesab edir, üçüncülər isə maliyyə yardımına böyük ümidi bəslədikləri dünyəvi Qərb ölkələrinə istiqamət götürürdülər.

Bütün bu proseslərin Mərkəzi Asiya regionu dövlətlərinin daxili və xarici vəziyyətlərinə, beynəlxalq aləmdə onların durumuna mühüm təsiri olmuşdur. Lakin hadisələrin bir qədər sonrakı gedisi, dünya miqyasında baş verən hadisələr Mərkəzi Asiya dövlətlərinin öz seçimlərini bir daha nəzərdən keçirməsini və daha real siyaset yürütməsini zəruri etməkdədir. Və onların bu seçimləri bölgədə nüfuz ugrunda mübarizə aparan dövlətlərdən hansının daha çox hegemon olacağını şərtləndirən səbəb olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasbəyli A. Qafqaz geostrategiya məkanında. Bakı: Azərnəşr, 2003. 236 s.
- 2.Qasımov M.C. Azərbaycanın xarici siyaseti (konsepsiya məsələləri). Bakı: Mütərcim, 1997, 124 s.
- 3.Məmmədli N. Mərkəzi Asyanın türk dövlətləri və Türkiyə. Bakı: AzAtaM, 2005, 321 s.
- 4.Rüntən K. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və dünya siyaseti. Bakı: Adiloğlu, 2008, 260 s.
- 5.Rüntən S. Azərbaycan türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələr sistemində. Bakı: Adiloğlu, 2005, 236 s.
- 6.Mehmet Saray. Yeni türk cumhuriyyetleri tarihi. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996, 439 s.
- 7.Bal İdris. Türk cumhuriyyetlerinde milletleşme süreci ve iş ve dış politika etkisi // Avrasiya Etüdleri. 2000, №3, s.110-115
- 8.Prof.Dr.C.Tayyar Sadıklar. Ikibinli yıllar. Dünya ve Türkiye. Ankara: T.C.Kültür Bakanlığı, 1995, 303 s.
- 9.Türk dış politikasının analizi. Deyerleyen Dos.Dr.Faruk Sönmezoglu. İstanbul, Der Yayınları, 1994, 520 s.
- 10.Акимбеков С. Российская политика в Центральной Азии (состояние и перспективы). Pro et Contra, том 5, №3, Лето 2000, с.3
- 11.Безжинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. М.: Международные отношения. 2003, 256 с.
- 12.Гобл П. Возвращение на политическую карту: geopolitika Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ, 1997, №8 / <http://www.ca-c.org>
- 13.Краткое изложение выступления Б.Бешимова. Большая игра и Центральная Азия: перспективы и вызовы / <http://www.src.auca.kg/docs/>
- 14.Коллинз Дж. Основные направления Центральноазиатской политики США // Центральная Азия и Кавказ, 1997, №08 / <http://www.ca-c.org>
- 15.Күшкүмбаев С. Центральноазиатская интеграция в контексте истории и geopolitiki // Центральная Азия и Кавказ, 1998, №16/ <http://www.ca-c.org>
- 16.Ли Лифань, Дин Шиу. Геополитические интересы России, США и Китая в Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ. 2004, №3 / <http://www.ca-c.org>
- 17.Никонов В. Политика России в Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ,

- 1997, №08 / <http://www.ca-c.org>
- 18.Сафонов Р. Турецкая внешняя политика и государства Центральной Азии и Кавказа. К итогам конференции в Гарварде // Центральная Азия и Кавказ, 1998, №01 / <http://www.ca-c.org>
- 19.Сыздыков М.З. Геополитические коллизии Центральной Азии: эволюция интересов внешних сил и вопросы региональной безопасности региона (25.01.2007 г.) // http://www.ia-centr.ru/archive/public_detailsdd61.html?id=316
- 20.Хензе П., Уимбуш Э. Политика США на Среднем Востоке: необходимость нового мышления // Центральная Азия и Кавказ, 1997, №08 / <http://www.ca-c.org>)
- 21.Чешков М. Постсоветская Центральная Азия в трех измерениях: традиционализация, периферизация, глобализация // Центральная Азия и Кавказ, 1998, №13 / <http://www.ca-c.org>
- 22.Эсенов М. Формирование внешнеполитического курса Туркменистана (политологический анализ). М.: Полит.лит-ра, 1994 // <http://www.ca-c.org>

**ТЮРКСКИЕ ГОСУДАРСТВА ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ
В СИСТЕМЕ ИНТЕРЕСОВ МИРОВЫХ ГОСУДАРСТВ
(конец XX – начала XXI веков)**

С.Ф.РУИНТАН

РЕЗЮМЕ

В конце 80-х – начале 90-х годов ХХ века крахом социалистической системы и распадом СССР на политической карте мира возникли новые геополитические пустоты. Господствующие государства мира начали борьбу за сферу влияния в этих геополитических пустотах. Одним из особых мест в этой борьбе занял Центральноазиатский регион.

**TURKISH STATES OF CENTRAL ASIA IN THE SYSTEM
OF INTERESTS OF WORLD STATES (late in XX c.- early in XXI c.)**

S.F.RUINTAN

SUMMARY

Late in 80s – early in 90s of the XX century, after the collapse of the socialist system and disintegration of the USSR on the world's political map new geopolitical gaps appeared. The dominating states of the world begun fighting for the sphere of influence in these geopolitical gaps. Central Asian region occupied a specific place in this fight.